

Una pedagogia per a temps de crisi. El deixant formatiu de l'hel·lenisme

Pedagogy for a time of crisis. The training aspect of Hellenism

Isabel Vilafranca Manguán

Universitat de Barcelona

A la memòria de Maria Mercè Romans Siqués (1946-2005), amiga i companya que va morir tràgicament mentre escrivia aquest article.

RESUM

Al llarg de l'època de l'hel·lenisme, amb l'expansió de les fronteres gregues per Àsia Menor i pel Mediterrani, neix l'Imperi grec. Així s'inicia un període en què el model polític ja no és la *polis* (ciutat estat) sinó més aviat un nou ordre territorial. Davant la globalització del món hel·lènic, els discursos filosòfics abandonen l'especulació metafísica pròpia de l'època clàssica, per centrar-se en aspectes més pràctics que ofereixen una orientació vital als habitants de l'Imperi. És així com s'inauguren nous vessants filosòfics: l'estoïcisme, l'epicureisme i el cinisme, que suposen un nou discurs pedagògic. L'educació adopta nous reptes, la salvació de l'individu mitjançant el coneixement i dotar el ciutadà planer d'una seguretat interior enfront d'un món força insegur. Així s'origina el que s'ha anomenat la *paideia enciclopèdica*. Amb l'adveniment del cristianisme, el procés educatiu pren una nova forma que es basarà en la imitació de Crist. Aquest vessant educatiu, que els autors de la patristica configuraran tot incorporant el missatge messiànic de Crist, serà anomenat *paideia Christi*.

PARAULES CLAU: història de l'educació, hel·lenisme, estoïcisme, epicureisme, cristianisme, *paideia Christi*.

ABSTRACT

Throughout the Hellenistic era, with the expansion of the Greek borders across Asia Minor and the Mediterranean, the Greek empire was born. This heralded the birth of a period in which the political model was no longer the *polis* (city state) but rather a new territorial order. In the face of the globalisation of the Hellenic world, philosophical discourses abandon the metaphysical speculation which characterised the classic epoch, going on to focus on more practical aspects that offer a vital orientation to the inhabitants of the Empire. This is how new philosophical trends appeared: stoicism, Epicureanism and cynicism, which herald a new pedagogical discourse. Education takes on new challenges, the salvation of the individual through knowledge and affording the citizen an inner security versus a rather insecure world. This gave rise to what has been called the *paideia encyclopaedia*. With the advent of Christianity, the educational process took on a new form based on the imitation of Christ. This educational current, which the authors of patristics configured by adding the messianic message of Christ, was called *paideia Christi*.

KEY WORDS: history of education, Hellenism, stoicism, Epicureanism, Christianity, *paideia Christi*.

Darrere l'expansió grega duta a terme per Alexandre el Gran, i després que el model clàssic de ciutat estat (*polis*) entrés en crisi, s'inicià un període que es perllongarà tres segles (323-31 aC). En aquest període es viu una esplendor política, artística i intel·lectual. Es pot parlar d'un moment de globalització de la cultura grega i d'un nou model d'home universal —*cosmopolitès*. Davant la seguretat del ciutadà en el si d'una *polis*, en l'hel·lenisme es viu un nou moment, una nova concepció del món, i això demanda un nou tipus de discurs pedagògic que respongui als reptes propis de la desorientació del ciutadà planer. Tres són els corrents filosòfics que s'inauguren com a conseqüència d'aquesta expansió: l'estoïcisme, el cinisme i l'epicureisme. Les tres filosofies esdevenen principalment guies morals, i cadascuna comença a fermentar-se un discurs educatiu que obre una nova etapa en la història del discurs pedagògic: la *paideia enciclopèdica*.

L'expansió grega i la germinació de l'Imperi hel·lènic

Va ser de mans d'Alexandre el Gran (356-323 aC) d'on provingué l'expansió de la cultura hel·lenística cap a Orient. S'ha de dir, com a nota informativa, que tant els peripatètics com els estoics es van mostrar detractors de la política d'Alexan-

dre i dels seus somnis imperialistes i colonitzadors. L'any 334 aC Alexandre passà a l'Àsia Menor, i descendí i conquerí alhora la costa occidental. L'any següent s'enaminà cap al sud amb les seves tropes, on derrotà els perses a la batalla d'Issos.

El 332 aC Alexandre es troba al Fayum del delta del Nil, i conquereix així la franja mediterrània del vast Imperi persa.¹ Darrere totes les conquestes es va deixar el tarannà grec. Es van ampliar els dominis grecs, tot eixamplant les fronteres mateixes de la civilització. La major part del món conegut pels grecs pertanyia ara a l'*oikoumene* —món civilitzat grec. Així s'helenitza Orient, fenomen iniciat per Alexandre i perpetuat pels seus successors. Després de la seva mort, que tingué lloc l'any 323 aC, el magne imperi es desmembrà i els Diàdocs —generalment macedonis— assoliren la regència dels seus distints territoris. Així l'imperi s'escindí de la següent forma: Antípat a Macedònia, Ptolemeu a Egipte, Lisímac i Antígon a Àsia Menor i Seleuc a Síria i Àsia.

El somni alexandrí de la unitat del món hel·lènic fou dut a terme pels Diàdocs i pels seus descendents. Dos foren els grans centres culturals, per una part Alexandria —capital dels Ptolemeus— i per l'altra Antioquia —dels selèucides. En l'últim és on posteriorment arrelarà el cristianisme. Alexandria i Antioquia van constituir els focus del saber hel·lènic.

Al vast imperi oriental hel·lènic extrapolà el model polític grec per excel·lència, la *polis*, encara que amenaçada pels basileus. El model polític que predominà fou la democràcia atenenca, mitjançant una assemblea popular, *ekklesia*, i un senat de savis o consell escollit —*Boulé*. A més a més, s'implantà un *agora*, un temple i el *gymnasion*. Sobre el tema de la llengua, els grecs tendiren a difondre'n la seva entre els que no la parlaven. A aquests se'ls denominà *barbaroi*, els qui balbucegen. Així es va estendre el model grec, i a aquest període d'expansió i colonització cultural se'l denominà hel·lenisme.

A tot aquest entramat històric, cal afegir, encara que de forma breu, allò que va ocórrer amb la filosofia al llarg de l'hel·lenisme. Durant aquest període Atenes va perdre el protagonisme cultural i polític de què havia gaudit en l'època clàssica. L'ideal de ciutadà a la *polis* és substituït per un *cosmopolítès* —ciutadà del món. La religió tradicional coexisteix amb noves religions que procedeixen d'Orient. L'especulació metafísica, que havia inaugurat Plató, és abandonada pels mateixos acadèmics. La filosofia deixa de tenir el caràcter especulatiu que fins aleshores l'havia caracteritzat, per donar pas a una filosofia de caràcter més pragmàtic —principalment ètica. Davant la creixent demanda social d'una orientació vital, se cer-

1. Els egipcis reberen Alexandre i el seu exèrcit com un llibertador. Li donaren suport immediatament. L'any 331 aC Alexandre fundà la ciutat a la qual donà el seu nom: Alexandria. Vegeu I. ASIMOV, *Los griegos: Historia universal*, Madrid, Alianza Universal, 2001, p. 225.

quen nous punts de suport sobre els quals edificar la vida i els valors. Sorgeix amb força un aspecte pràctic que ja havia treballat la sofística. Així, el terreny específic i peculiar de la filosofia en aquest període hel·lènic va ser l'ètica, i, per tant, la discussió es va situar en el terreny pedagògic de l'educació moral. Prenent distància amb l'especulació metafísica i el desenvolupament científic, la filosofia se centra en la persona humana i realitza una investigació al voltant de la seva vida i la seva conducta. D'aquesta manera sorgeix un nou estil de savi: aquell que sap viure.² En conseqüència, el tarannà propi de la filosofia hel·lenística fou esdevenir un camí de salvació, centrar-se en l'individu, oferir una orientació vital, ésser una filosofia pràctica i basar-se en una determinada concepció de *Physis*. Potser el gran mèrit d'aquest vessant de pensament, enfront de les filosofies anteriors, va ser transcendir els cercles erudits i arribar fins al ciutadà planer.

Zenó i la Stoa: *substine et abstine!*

Després d'Aristòtil, que havia estat preceptor d'Alexandre el Gran, la història de l'educació es fa molt complexa, es desenvolupa de formes molt disperses i en llocs geogràfics molt allunyats. Per tal de sistematitzar la xarxa d'escoles filosòfiques sorgides en aquest període, iniciarem el nostre recorregut per Atenes per abordar l'expansió oriental del discurs educatiu hel·lenístic. A Atenes s'inauguren noves escoles d'ensenyament superior, entre les quals s'han de destacar l'estoïcisme i l'epicureisme. Si bé el cinisme també s'inscriu en aquest període, els cínics no van institucionalitzar la seva educació, sinó que foren uns filòsofs disgregats i poc convençuts de crear escoles difusores del seu pensament. A més d'aquests tres corrents de pensament, s'ha d'afegir els ja consagrats, com l'acadèmia, el liceu i les diverses escoles de retòrica instaurades pels sofistes. Aquests diferents vessants van estar en constant pugna ideològica i intel·lectual, controvèrsies que es van heretar de generació en generació. Atesa la demanda d'educació superior, van proliferar a Atenes les escoles basades en el model sofistic d'ensenyament de retòrica, encara que desaparegueren amb la mateixa rapidesa amb què sorgiren. D'aquesta forma es pot afirmar que, de tota aquesta xarxa filosòfica, únicament dues ten-

2. García Gual ens informa en aquesta línia: «La tarea del filosofar se orienta hacia la búsqueda de la felicidad. [...] Pero en la época helenística ese énfasis resulta más apremiante. De ahí que la figura del sabio adquiere un valor ejemplar, como un maestro no ya de la verdad, sino de la elección de vida. Este aspecto deriva de la imagen socrática del filósofo pero adquiere, como decimos, un nuevo relieve práctico.» Així, la figura del savi esdevé en exemple, en model d'elecció de vida, en opció existencial, en exercici viscut. Vegeu C. GARCÍA GUAL, «El sabio epicúreo y el sabio estoico», *Daimon: Revista de Filosofía* (Universidad de Murcia), núm. 30 (setembre-desembre 2003), p. 24.

dències passaren a la història, a més a més de l'acadèmia i el liceu, que foren l'estoïcisme i l'epicureisme. Ens endinsarem en el primer d'ells.

Zenó de Citium (336-364 aC) fou deixeble de Diògenes de Sínope, el cínic. En una data encara indeterminada, entre el 310 aC i el 300 aC, va establir una escola en un dels pòrtics de l'agora atenenca. Com ja havia passat amb Plató i Aristòtil, la seva escola va adoptar el nom del lloc on s'havia instal·lat, *stoa*, pòrtic. Els seus ensenyaments van sobreviure, precisament, gràcies als seus deixebles, Cleantes d'Assos i Crisip de Tars, que després d'ell assoliren la direcció de l'escola.³ Així es consolidà l'estoïcisme, com a filosofia d'una doctrina moral, com a ètica.

Els estoics assoliren d'Aristòtil la primacia del món fenomènic —*physis*— i acceptaren la importància de la forma per damunt de la matèria. Malgrat tot, a diferència del fundador del liceu, consideraren que el món dels fenòmens està regulat per un principi únic —panteisme— i com a tal hi impera l'harmonia (*eimarmene*) i una providència (*pronoia*) que li dóna unitat. El món correspon a una creació d'una providència intel·ligent (*Logos*), que l'ordena segons les lleis naturals. El temps no és una seqüència lineal, com l'havia descrit Aristòtil, sinó que és un cicle continu i recurrent (palingenèsia). El món és material i aquest material és la *physis*. I aquesta *physis* està constituïda per dos principis, un d'actiu i un altre de passiu. El passiu és la matèria, que gaudeix de vida o moviment a causa de la presència d'un principi actiu —*logos*—, que és principi vivificador de la matèria i inseparable d'aquesta. En conseqüència, el que dóna vida a la matèria és immanent a ella —panteisme *Zeos* = *logos*.

L'home, part integrant del tot material, està ordenat segons el ritme del *logos*. El *logos* que afecta l'home s'anomena *Eimarmene* (providència). La providència, agent de tota existència, és bona per definició.⁴ L'operació de les seves lleis dóna lloc als processos de la bona acció, i en la recerca d'aquests processos l'home troba els valors últims del que és bo, del que és vertader i del que és bell. La finalitat humana que se'n deriva és, per una banda, la bondat essencial del cicle continu de l'acció providencial i, per l'altra, la capacitat humana de descobrir la bondat

3. L'estoïcisme, com a corrent filosòfic, es perllongà fins a l'època de l'Imperi romà. Hi hagué tres generacions d'estoics; la primera, anomenada l'Estoa Antiga, la formaren Zenó, Cleantes i Crisip; l'Estoa mitjana, Paneci de Rodes i Posidoni d'Apamea; l'Estoa tardívola, Sèneca, Epictet i Marc Aureli. Vegeu: A. LONG, *La filosofia helenística: Estoicos, epicúreos y escépticos*, ed. a cura de P. Jordán de Urries, Madrid, Alianza, 1997, p. 117-118.

4. El mateix Epictet, a l'*Enquiridíó*, afirmarà que el mal no existeix, sinó que és el producte de la nostra opinió negativa sobre les coses. Així ho confirma el següent paràgraf: «És un acte propi d'un individu sense educació el fet d'acusar els altres d'aquelles coses que ell mateix fa malament. Aquell qui ha començat a educar-se s'acusa ell mateix. Aquell qui ha estat educat ni acusa els altres ni s'acusa ell mateix.» Vegeu: EPICTET, *Enquiridíó*, ed. a cura de Josep Monserrat, Barcelona, Laia, 1983, p. 32 (versió en castellà: *Enquiridión*, estudi introductor de J. M. García la Mora, Barcelona, Anthropos, 2004, p. 19).

de la seva operació. La cerca d'aquests valors últims capacita l'home per unir-se de la forma més harmònica possible als ritmes de la providència.⁵

La teoria del coneixement estoica se situa a l'ombra de l'epistemologia aristotèlica. L'esperit rep unes impressions com intuïcions sensorials directes, que al llarg de tota la infància i la vida adulta es van acumulant i transformant-se en pautes d'experiència o categories interrelacionades. D'això, se'n deriva que la raó sigui capaç de conceptualitzar i revelar els processos fenomènics, amb l'especificitat que l'estoïcisme descobreix la providència. La vida bona (*eudaimonia*) és, en conseqüència, aquella que tracta de seguir les operacions de la providència. La vida es converteix així en una qüestió moral, en un esforç perseverant per orientar-se cap al bé. La vida moral és vida intel·lectual (*eudaimonia* = *areté*), que implica coneixement, comprensió i reflexió.

De la seva teoria del coneixement es desprèn la seva aposta pedagògica. Fidels a la seva teoria conceptualista de les idees, els estoics donen prioritat a l'anàlisi dels processos verbals. D'aquesta manera la seva escola gaudia d'especial predilecció pels estudis gramaticals: dialèctica, poesia, lògica, música i retòrica. L'esperit hel·lenístic de l'*enkyklios paideia* comença a fermentar-se en l'estoïcisme.

Els estoics mai desenvoluparen una teoria educativa sistemàtica; tot i així mostraren una certa actitud davant l'educació. L'estoïcisme primitiu i mitjà mai parlà de forma explícita d'educació. Simplement podem deduir-ne un ideal de caràcter virtuós que representa el savi estoic. Des de l'origen de la filosofia estoica, la perfecció de la moralitat s'encarnava en el savi, aquell home que, sense passions, ple de ciència i virtut, és capaç de superar les circumstàncies exteriors i materials freqüentment adverses.

A l'ideal del savi estoic es fa palès l'ideal educatiu, el desenvolupament d'un caràcter segons la raó, apàtic, que ha aconseguit desprendre de si les seves passions.⁶ L'ideal educatiu es dedueix de les prescripcions de com esdevenir savi estoic. Per als estoics el savi comprèn, se sap part d'un tot, i no espera de les coses el que aquestes no poden oferir-li. Teoria i praxi coincideixen en el savi estoic. S'ha de fomentar en el nen la imitació dels grans a fi de promoure en ell l'equilibri i la moderació. L'estoïcisme fou, abans de tot, una filosofia pràctica basada en un

5. Diògenes Laerci afirma, en aquest sentit: «Per aquest motiu fou Zenó, en *De la natura de l'home*, el primer a dir que el fi últim és viure en concordança amb la natura, que vol dir viure segons la virtut, car a la virtut ens condueix la natura [...]. Encara: viure segons la virtut és el mateix que viure segons l'experiència dels esdeveniments naturals, com diu Crisís en el primer llibre de *Dels fins*. Car les nostres pròpies experiències són parts de la natura de l'univers.» Vegeu: DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, vol. II, ed. a cura d'Antoni Piqué, Barcelona, Laia, 1988, p. 45.

6. De fet el mateix Zenó defineix les passions com «un moviment fora de raó i no natural de l'ànima, o sigui un impuls excessiu» (DIÒGENES LAERCI, *Vides dels filòsofs*, p. 53).

ordre moral. Tota la doctrina estoica es va afaiçonar com una ètica. Però atès el seu intel·lectualisme moral, l'educació, el coneixement i el saber tenen un paper protagonista en l'assoliment de la felicitat. Per això el seu ideal educatiu i el seu discurs pedagògic se centraren, principalment, a com forjar un caràcter moderat, en què dominàs la raó per damunt de les passions —que no eren més que moviments irracionals de l'ànima que malmeten la comprensió.

L'ètica estoica fou una ètica natural, fonamentada en la lògica i la física. Les passions —com impulsos excessius— són principalment el desig, la por, el dolor i el plaer. Quan aquestes passions actuen, l'home s'hi deixa portar i la raó perd la seva hegemonia. El comú denominador dels estoics és l'apel·lació constant que les passions han de ser controlades, perquè, si bé són naturals, provoquen el desordre de la raó i originen una «raó viciada».

Segons el fonament físic panenteista —*physis* organitzada per *logos*—, tot el que succeeix és conforme a la natura i, per tant, és bo. L'home participa del *logos*, està naturalment inclinat cap al coneixement, per això la importància de l'educació per a aquest corrent de pensament. Els denominats «mals» són només aparents, perquè s'harmonitzen amb el tot. El que succeeix és que la limitada raó humana no pot arribar a comprendre l'harmonia universal de la *physis*. D'acord amb el que hem dit, a l'home, li cal la virtut, hàbit que necessita d'exercici. A diferència de la proposta aristotèlica, per als estoics la virtut no és un terme mitjà. Es pot ser virtuós o no, i només el virtuós és feliç. Per tant, virtut equival a felicitat.

L'ideal educatiu per excel·lència el constitueix el savi. El savi, convençut que el tot està compost per un conjunt harmònic regit pel *logos*, ha d'acomodar-se a la providència i actuar segons natura. L'actuació contrària a la natura amenaça l'equilibri i perjudica l'agent. El savi estoic és aquell qui, coneixent la llei que governa el món i l'home com a part integrant d'aquest, adequa el seu comportament a aquest *logos* immutable i diví. Aquesta profunda convicció el porta a conservar l'*ataraxia*, la impertorbabilitat, l'equilibri intern, conscient que tot allò que li sobrevé procedeix del disseny del *logos* inefable. Així l'ideal és la impassibilitat, la llibertat interior i la tranquil·litat d'ànima.

Epicur i el Jardí

Epicur de Samos (342-270 aC) era fill de Neocles, un *grammatistes* —professor de gramàtica. Seguint la vocació del seu pare es dedicà a l'ensenyament de la filosofia a Mitelene. L'any 306 aC tornà a Atenes i va fundar l'escola filosòfica a la seva pròpia casa. Els jardins que l'envoltaven donaren el nom a la seva escola (Jardí). Estava organitzada segons el prototip pitagòric, com una societat d'erudits oberta

a tot el món; el Jardí fou en realitat la primera escola organitzada de filosofia que adoptà un model versemblant.

L'epicureisme, com totes les escoles filosòfiques anteriors, tingué per finalitat la recerca de la felicitat (*eudaimonia*). Com a fidel representant del seu temps, aquests autors descriuen un camí pràctic per a la recerca ètica. Igual que els filòsofs anteriors, la felicitat havia de proporcionar serenitat d'ànim (*apatheia*), i també com a l'Estoa, Epicur cerca les raons d'aquell viure impertorbable que ens mena a la saviesa. Només quan hom assoleix la saviesa s'aconsegueix la felicitat. A la *Carta a Herodot*, ell mateix ho enuncia de la manera següent: «La imperturbabilidad consiste en estar libre de todas estas inquietudes y tener en la mente el recuerdo permanente de los principios generales y fundamentales.»⁷

Els epicuris prengueren de Demòcrit l'atomisme, és a dir, el materialisme de la *physis*. Per a ells tot és material —per això Marx realitzà la seva tesi doctoral al voltant de l'epicureisme. Tot està format per petites partícules afegides les unes a les altres, els àtoms (indivisibles). Les coses són el resultat d'una causal agregació d'àtoms, que en un moviment lineal de caiguda al buit s'ajunten i donen lloc als cossos observables. Els àtoms posseeixen així una força interior que els permet, naturalment, dirigir-se cap a altres àtoms, desviar-se de la seva situació, realitzar una tendència a unir-se i conformar-se amb altres partícules atòmiques. Així, l'ànima també és un cúmul d'àtoms materials. La mort suposa la disgregació d'aquests àtoms.

Una de les pors més arrelades a la humanitat és la por de la mort. Així moltes religions i filosofies expliquen el destí de l'ànima. Epicur es mostra contrari d'aquests corrents de pensament. Tant el néixer com el morir, per a aquest autor, suposen els límits de l'existència, que es deuen, com tot, a un afegit i disgregació d'àtoms; no hi ha preexistència ni immortalitat de l'ànima.⁸ L'ànima és causa vital del cos, però ella mateixa és corporeïtat per la seva composició atòmica.

Amb relació al postulat mecanicista, sorgeix una ètica com a alliberament dels temors. Amb un fonament científic es poden dissipar les grans pors de les persones, és a dir, la mort i els déus. No s'ha de tenir por de la mort perquè és el límit de l'existència, rere seu no hi ha res. El raonament seguit per Epicur per dissipar

7. EPICUR, *Epístola a Herodoto*, a *Obras completas*, ed. a cura de J. Vara, Madrid, Cátedra, 1999, p. 71.

8. Lucreci afirma això mateix a la seva obra *De la natura*: «I fins suposant que, després de llur parança del cos, la natura de l'esperit i la puixança de l'ànima conserven el sentiment, res tanmateix en això no ens afecta, puix nosaltres existim per la unió i l'acoblament del cos i de l'ànima, individualment formats. I fins i tot si el temps reunís, després de la mort, tota la nostra matèria i l'ordenés de bell nou com ara està desposada, i ens fos donada altre cop la llum de la vida, res tanmateix no ens alteraria tampoc per aquest esdeveniment, perquè ni haurà hagut una ruptura en la successió dels nostres records.» Vegeu LUCRECI, *De la natura*, ed. a cura de Miquel Dolç, Barcelona, Laia, 1986, p. 193.

el temor a la mort és: mentre estem vius, la mort no hi és, i quan morim ja no ens adonem de res. Així es justifica l'*ataraxia*: «La muerte no tiene nada que ver con nosotros. Pues el ser, una vez disuelto, es insensible, y la condición insensible no tiene nada que ver con nosotros.»⁹

Paral·lelament hem d'eliminar la por als déus, atès que: «El ser dichoso e inmortal ni tiene preocupaciones él mismo ni las causa a otro, de modo que no está sujeto ni a enfado ni a agradecimiento. Pues tales sentimientos residen todos ellos en un ser débil.»¹⁰

Per tant, el plaer es defineix com l'absència de dolor. L'hedonisme epicuri es dóna quan estem lliures de pors; és llavors quan estem legítimats a cercar l'*eudaimonia*. L'*eudaimonia* s'ha de realitzar en aquest món, i es troba en el plaer. Atès que les experiències de vida estan orientades cap a la finalitat última, que és la felicitat, l'home no es pot conformar amb els plaers sensorials. Sorgeixen, doncs, dues formes de felicitat: la felicitat física o somàtica i l'espiritual —*aponia* i *ataraxia*, respectivament. Els plaers físics són inferiors a la felicitat espiritual, que és, en canvi, inegotable. L'home ha de trobar el seu camí d'impertorbabilitat espiritual (*aponia*) derivat de la contemplació del que és etern i infinit de l'esdevenir de l'existència.

L'epicureisme posa l'accent en la recerca d'una moral natural; però l'estil de vida epicuri —en contra d'algunes interpretacions supèrflues i falses— era exigent i auster. L'hedonisme constituïa una orientació vital per a l'existència quotidiana. Per això formava part del rerefons filosòfic de la teoria i la pràctica educatives de l'hel·lenisme.

La consolidació definitiva de l'*enkyklios paideia*

Paral·lelament als discursos sorgits a l'Atenes hel·lenística, que fou seu de rivalitat entre aquelles escoles que es decantaven per l'ensenyament de la filosofia i les que preferien la retòrica, va anar assumint l'hegemonia cultural Alexandria. A l'ombra d'Aristòtil, que havia promogut els principis d'observació fenomènica i d'investigació lògica, fou emergint un saber científic a les colònies hel·lèniques, sobretot a Alexandria. Mentre a Atenes es debatia al voltant de la filosofia pràctica, en la fundada de poc Alexandria naixia un saber científic que esdevindria el més erudit de l'Imperi hel·lènic. Alexandria va anar adoptant, progressivament, un destacat protagonisme com a ciutat del saber. La seva excel·lent situació geogràfica propicià el seu floriment cultural —facilitat a la defensa, obertura al Mediterrani i un gran comerç

9. EPICUR, *Máximas capitales*, a *Obras completas*, ed. a cura de J. Vara, Madrid, Cátedra, 1999, p. 93.

10. EPICUR, *Máximas capitales*, p. 93.

naval. Els dos primers Ptolemeus, Sóter (323-285 aC) i Filadelf (285-247 aC), impulsaren la definitiva consolidació d'Alexandria com a bressol de la civilització hel·lènica.

Al llarg de la regència del primer Ptolemeu es construïren els grans espais arquitectònics de la ciutat: el *Mouseion*, el Palau Reial, el temple, el far i la tomba d'Alexandre el Gran. Farrington descriu de la següent forma el creixement d'Alexandria i el consegüent declivi d'Atenes: «Tras la muerte de Aristóteles, la fama de Atenas como centro del saber fue rápidamente eclipsada por la de Alejandría. Ptolomeo, uno de los grandes generales de Alejandro Magno, se había establecido en esta última ciudad como caudillo de una parte de su vasto imperio. La dinastía que fundó en la nueva capital de Egipto, en la que la corte griega dominante y una gran cantidad de judíos daban un carácter cosmopolita a la población, protegió la ciencia como pródiga generosidad. El Museo fundado y mantenido por los Ptolomeos en Alejandría se convirtió rápidamente en el centro de un movimiento científico que estuvo a punto de transformar la Antigüedad en algo semejante al mundo moderno. La sociedad antigua se detuvo en el umbral de la edad del maquinismo.»¹¹

El *Mouseion* i la Biblioteca d'Alexandria

Fet i fet, el text de Farrington posa de relleu la importància del *Mouseion* instaurat per la dinastia dels Ptolemeus i la seva prevalença com a paradigma del saber científic al món hel·lenístic, sempre assolint el mètode aristotèlic d'accés al coneixement mitjançant l'observació sistemàtica dels fenòmens, en definitiva, del món real. El *Mouseion* —Casa de les Muses— constituí una institució residencial per allotjar els erudits i estudiosos que es desplaçaven a Alexandria.

El *Mouseion* estava a càrrec d'un sacerdot. Es convertí en un centre d'investigació on, a més a més, s'impartia ensenyament.¹² L'ensenyament i recerca duts a terme en aquest espai estigueren subvencionats per l'estat de la ciutat. El *Mouseion* gaudia de la millor biblioteca hel·lenística —tenia l'arxiu cultural més important de la seva època, el nucli principal del qual estava format pels fons de la biblioteca del mateix Aristòtil. Però també tenia sales de lectura, d'estudi, de dissecció, un parc zoològic, un observatori astronòmic i un jardí botànic.

Perllongà la seva existència al llarg de sis segles, tot i que la seva vida fou plena d'entrebancs, com per exemple l'incendi que tingué lloc durant la campanya

11. B. FARRINGTON, *Ciencia y filosofía en la antigüedad*, trad. de P. Marset i E. Ramos, Barcelona, Ariel, 1986, p. 142.

12. Farrington afirma que al *Mouseion* per primer cop l'ensenyament i la investigació foren subvencionats adequadament per l'Estat en una ciutat que culturalment fou europea. Vegeu B. FARRINGTON, *Ciencia y filosofía...*, p. 147.

alexandrina de Juli Cèsar. El període més important de la història del *Mouseion* el constituïren els seus cent cinquanta primers anys. Tres grans clàssics matemàtics van realitzar-hi els seus estudis: Euclides, Arquimedes i Apol·lini, a més d'astròlegs rellevants, i geògrafs que dissenyaren mapes topogràfics. També hi va haver estudis humanístics —seguint la taxonomia científica aristotèlica—, que versaven en l'estudi de la gramàtica, la poètica, la literatura, l'etimologia i la filologia. L'artífex principal d'aquest vessant d'investigació fou Zenodot. Així els estudis del *Mouseion* s'estructuraren en dos grans branques del saber: per una part el saber fisi-conatural —ciències basades en l'observació de la *physis*— i per l'altra la filologia —compendi d'estudis gramaticals i humanistes.

Per la seva part, la Biblioteca també tingué un important paper en el desenvolupament i la difusió del saber hel·lenístic. La Biblioteca, fundada en el si del *Mouseion*, s'instaurà amb la voluntat de conservació d'obres. Però, a més de les tasques arxivístiques, fomentà la producció de manuscrits, i sorgí una nova tasca de revisió i d'autenticació. Amb el pas del temps els fons de la Biblioteca es van acréixer i acumularen obres de diferents llengües: egipci, babilònic, hebreu, hindú i grec. Gràcies als treballs d'autenticació d'obres i textos naixeren els estudis d'investigació filològica.

L'estructuració definitiva de l'*enkyklios paideia*

Contra els tòpics que afirmen que l'època hel·lenística suposà un declivi de la cultura grega clàssica, no fou així en matèria educativa. L'educació pren una forma definitiva, més sofisticada que en èpoques anteriors. L'evolució cultural de l'època hel·lenística es posa de relleu en les condicions escolars de l'educació grega, atès que fou un període de configuració definitiva del model educatiu. Des del segle II aC i fins als segles II i III de l'era cristiana, el sistema educatiu grec pagà es mantingué relativament inalterable. Veurem com es materialitza el que s'ha anomenat la *paideia enciclopèdica*.

La instrucció elemental i mitjana

El procés educatiu prengué com a prototipus l'atenenc jerarquitzat en cinc etapes, és a dir, la llar, l'escola primària, l'escola gramatical o mitra, el servei militar (*ephebo*) i l'ensenyament superior —de retòrica o filosofia. Aquests períodes educatius es movien dintre dels següents intervals d'edat: l'escola elemental, dels set als catorze anys; la gramatical, dels catorze als divuit; el servei militar, segons la voluntat

de l'educand i les possibilitats econòmiques. Així es configura un sistema educatiu estructurat en cicles, i aquesta estructuració s'ha anomenat *enkyklios paideia*.

Progressivament l'Estat fou assolint un paper cada cop més rellevant en l'educació. La *polis* gaudia de potestat per decidir qui ocupava el càrrec de director de l'educació impartida al *gymnasion*. Apareix la figura del *paidonomos*, sota la tutela del director. El referent per excel·lència del contingut educatiu és Aristòtil, que en la seva *Política* (VIII, 3) enumera les matèries per a l'educació primària: lectura, escriptura, gimnàstica, música i dibuix.

El professor que s'encarregava d'ensenyar a llegir i comptar era el *grammatis-tes*. Al llarg del període hel·lènic proliferen les escoles privades dels *grammatikoi*, atès que en l'etapa intermèdia l'èmfasi recaigué en les doctrines dels estudis anteriorment institucionalitzats —retòrica, gramàtica i lògica—, mentre el contingut es basava en l'estudi de la literatura i de les matemàtiques. A l'escola gramatical la major part de la literatura procedia de la Grècia clàssica i dels poetes clàssics, principalment Homer.

L'ensenyament superior

El secular conflicte entre filosofia i retòrica segueix en aquesta època. Bona part d'aquest ensenyament s'impartia al *gymnasion*. Aquesta educació reflectia les preocupacions socials, ètiques i culturals de les *polis*. La filosofia fou proliferant a diferents escoles. Per la seva part la retòrica atreïa nombrosos seguidors, atesa la seva aplicabilitat. També, com en èpoques precedents, a l'hel·lenisme segueix vigent la creença que tant la saviesa com el caràcter s'afaiçonen gràcies a la formació i la instrucció. Aquesta visió prové dels corrents filosòfics d'Atenes, tant de l'epicureisme com l'estoïcisme. La *paideia enciclopèdica* constitueix el requisit *sine qua non* per accedir al saber filosòfic. Prepondera la concepció segons la qual la vida desitjable és la vida d'excel·lència moral, a la qual s'ha d'accedir per via filosòfica.¹³ I així es configura la finalitat de la tasca educativa: l'excel·lència moral, com a camí cap a la felicitat, cap a la vida plena. Els programes educatius que hi duen, com era costum, estaven pensats per a la classe acomodada. La filosofia comença a popularitzar-se, la formació superior serví de vehicle per a la preservació de la cultura clàssica i la perseverança de l'herència grega.

13. Plutarc, al seu llibre *Sobre l'educació dels fills*, no es proposa mitjançant l'educació assolir cap objectiu particular, com ara la formació d'un orador, o d'un filòsof, o d'un ciutadà, sinó solament un home de bé, és a dir, instruït, virtuós, integrat a la comunitat. Vegeu PLUTARC, *Obras morales y de costumbres*, ed. a cura de Concepción Morales, Madrid, Gredos, 2004.

L'educació, més enllà de la seva funció socialitzadora i de formació pràctica, esdevé promesa de desenvolupament personal i instrument al servei de la difusió de la cultura, que traspassà els límits geogràfics grecs.

L'hel·lenisme, condició de possibilitat del cristianisme

Molts han estat els autors que han intentat corroborar la influència de la filosofia grega en la religió cristiana. De fet, el mateix Jaeger va escriure una obra que se centra a demostrar la conciliació entre la *paideia* grega i el cristianisme primitiu.¹⁴ Es pot afirmar que l'aspiració d'universalitat que tingué la cultura grega a l'hel·lenisme l'heretaren dues grans institucions; d'una banda l'Imperi romà i de l'altra l'Església catòlica. Aquestes dues institucions, en un primer moment incompatibles, acabaren estretament relacionades fins que el cristianisme esdevingué religió estatal. Així el destí de l'Església i de l'Imperi s'entrecreuren definitivament.¹⁵

Al llarg dels dos primers segles de l'era cristiana, el món romà havia assolit un grau notable d'estabilitat i tranquil·litat. Abraçava gairebé la totalitat del món mediterrani, i més encara, al seu si hi tenia el món hel·lènic, i també els més antics centres de la civilització de l'Orient Mitjà. La seva estructura política ordenada deia transmetre arreu del món els rudiments de la civilització grecoromana. La major part dels seus habitants pensaven l'Imperi com a universal, i s'identificaven amb la civilització mateixa i consideraven el seu destí com a etern. Així, amb l'adveniment del cristianisme, serà l'Església qui prengui la idea d'universalitat i globalització que havia pretès l'Imperi alexandrí. El model educatiu d'aquesta nova religió —basada en una nova concepció antropològica— serà la imitació de Crist, si bé bona part de la seva producció literària està fortament hel·lenitzada.¹⁶

14. W. JAEGER, *Cristianismo primitivo y paideia griega*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1995.

15. Els cristians en un principi foren una petita minoria en el conjunt de la població romana. Però tot i així es tractava d'una minoria ben organitzada, ben arrelada a moltes ciutats i amb un gran dinamisme apostòlic. Després de greus persecucions, fou August Galeri el primer sobirà que va reconèixer legalment el cristianisme dins el marc del dret públic romà. Vegeu J. ORLANDIS, *Europa y sus raíces cristianas*, Madrid, Rialp, 2004, p. 15-40.

16. Tant és així que Jaeger afirma: «Los estoicos habían afirmado que el principio y causa divina del mundo era el *Logos* que penetra todo cuanto existe. Este *Logos*, anticipado en parte por Sócrates, tomó forma humana en Cristo, según afirma el Cuarto Evangelio, en el que Cristo aparece como el poder creador de la Palabra que ha creado el mundo.» El missatge messiànic de Crist quedava definitivament conciliat amb la filosofia hel·lenística. Vegeu W. JAEGER, *Cristianismo primitivo...*, p. 46. Per altra banda el professor Fullat comparteix aquesta mateixa tesi, però de forma més agosarada afirma que «les conquestes d'Alexandre el Gran i l'hel·lenisme marquen els últims escrits de l'Antic Testament». O. FULLAT, *L'autèntic origen dels europeus: El cristianisme en la formació d'Occident*, Barcelona, Pòrtic, 2005, p. 61.

Potser en la topografia històrica de les arrels culturals europees s'ha oblidat una ciutat —que si bé no és geogràficament europea sí que ho va ser en pensament—, que representa la simbiosi entre la fe cristiana i el pensament grec: Alexandria. Alexandria és el punt culminant entre Atenes i Jerusalem. Val a dir que Alexandria albergava una colònia jueva des del moment de la seva fundació per Alexandre el Gran l'any 331 aC. Els jueus alexandrins adoptaren aviat la llengua grega i entre els segles II-I aC traduïren al grec la Bíblia hebrea i hi afegiren alguns escrits. Com a mostra de la presència del judaisme a Alexandria es pot esmentar Filó d'Alexandria (13 aC-50 dC). Filó —com demostra la seva obra *La creació del món*— considera la revelació divina en sentit ple al *Pentateuc* i utilitza l'exegesi literal i l'exegesi al·legòrica.¹⁷ El desenvolupament del seu pensament se centra a exposar els principis racionals que justifiquen l'obra del creador. Es pot afirmar que la cabalística està fortament arrelada als orígens de la cultura europea.¹⁸

No resulta estrany, doncs, que un dels primers autors, dins la patrística, que consolidarà definitivament el cristianisme com a model educatiu sigui Climent d'Alexandria (150-216 dC), que també pertany a aquesta ciutat oriental. Climent, al llarg de la seva obra, pretengué demostrar la superioritat del cristianisme enfront de la filosofia grega. Per aquesta raó assimila el *logos* estoic a la «paraula de Déu», aprova l'anihilament dels impulsos passionals i, en tant que ensenya la salvació com a base de l'ètica, veu la vida cristiana com un «conjunt d'accions conformades al *logos*, en les quals posem en pràctica sense defalliment els ensenyaments del *logos* que justament hem anomenat fe».¹⁹ Climent imita, com es pot deduir, el pensament estoic sobre el savi quan descriu el model del cristià.

Al *Paidagogos*, Climent d'Alexandria presenta Jesucrist com el gran mestre de la humanitat, com a model d'educador. Crist és el camí de salvació, el punt de partida per al progrés de l'ànima, que es troba corrupta pel pecat original i ha de ser guiada cap a la conversió i la redempció finals. Així, com ja ho havien fet els estoics i els epicuris, el coneixement esdevé en la il·luminació que rebem i que ens redimeix de la ignorància i ens proporciona una visió clara. D'aquesta manera el coneixement és sinònim de beatitud, i la forma de assolir-lo és seguir el model de

17. FILÓ D'ALEXANDRIA, *Creació del món*, trad. de Josep Montserrat, Barcelona, Laia, 1983.

18. Aquesta és una tesi que defensa Jürgen Habermas en un article titulat «Israel o Atenas», i ho formula al següent paràgraf: «Sin esta infiltración de ideas de origen genuinamente judaico y cristiano en la metafísica griega no hubiéramos podido constituir aquel entramado de conceptos específicamente modernos que convergen en un concepto de razón a la vez comunicativa e históricamente situada.» Vegeu: J. HABERMAS, *Israel o Atenas: Ensayos sobre religión, teología y racionalidad*, ed. a cura d'Eduard Mendieta, Madrid, Trotta, 2001, p. 175.

19. CLIMENT D'ALEXANDRIA, *El pedagóg*, ed. a cura de Pere Riutort, Barcelona, Proa, 2003, p. 114.

Crist.²⁰ El desenvolupament de la vida cristiana és concebut com un progrés en la realització d'un ideal de perfecció.

Nogensmenys, com a fidel deixeble de Climent, Orígenes d'Alexandria (185-251 dC) escriurà la seva obra amb la ferma voluntat de convertir els pagans al cristianisme. El seu interès per la filosofia grega s'explica pel fet d'interpretar l'Esriptura amb l'ajut de la raó. El seu *Tractat sobre els principis* intentava esbrinar les qüestions revelades per tal de derrocar els fonaments dels gnòstics.²¹ A fi i efecte de superar el materialisme i la connotació corpòria que segons ells representava Déu, apel·là a la concepció platònica sobre la incorporeïtat del món intel·ligible. Veiem, tant en Climent com en Orígenes, com en les arrels de la identitat europea convergeixen la fe de Jerusalem i la raó atenenca. El cristianisme, com presenta Octavi Fullat, apareix hel·lenitzat des dels pensadors d'Alexandria fins als autors l'edat mitjana —sant Agustí i sant Tomàs.²² La raó filosòfica, amb els primers autors de la patristica, es posa al servei de la religió cristiana. L'ideal cristià apunta a la divinització mitjançant la gràcia divina.

Els primers escrits dels autors del cristianisme prenen el caràcter parenètic de què havia gaudit la filosofia a l'època de l'hel·lenisme.²³ Com hem vist, tant l'estoïcisme com l'epicureisme pretenien esdevenir doctrines de salvació on el coneixement filosòfic era el camí cap a la felicitat. La filosofia hel·lènica es convertí en una sèrie de dogmes que, si bé estaven basats en una certa concepció del món i de la natura, tenen com a primer propòsit esdevenir guia de la vida humana mitjançant els ensenyaments del coneixement filosòfic a fi i efecte de proporcionar una seguretat interior davant d'un món extern força insegur. Al llarg de l'hel·lenisme la filosofia compleix una funció religiosa. A partir de Jesús de Natza-ret, l'escatologia cristiana donarà resposta a la preocupació pel sentit de l'existència del ciutadà romà. Potser per aquesta raó es va cristianitzar progressivament la

20. Sant Agustí recollirà aquest vessant del coneixement com a il·luminació divina, així com l'afirmació del coneixement com a sinònim de beatitud. Vegeu SANT AGUSTÍ, *La trinitat*, ed. a cura de Jaume Medina, Barcelona, Laia, 2001.

21. ORÍGENES, *Tractat sobre els principis*, trad. de Joseph Rius-Camps, Barcelona, Laia, 1988.

22. Octavi Fullat confirma aquesta idea al següent paràgraf: «Després de la mort d'Alexandre el Gran, la cultura hel·lenística es va deixar notar en la història d'Israel, essent refusada per alguns i acceptada per uns altres, els quals consideraven possible l'harmonia entre els mons jueu i hel·lenístic. L'hel·lenisme també influí sobre el cristianisme; els cultes místics establien relacions especials de l'individu amb la divinitat. Aquest fet constituïa un brou de cultiu propici per a alguns dogmes cristians.» Vegeu O. FULLAT, *L'autèntic origen dels europeus...*, p. 77.

23. El mateix Climent d'Alexandria té una obra titulada *Exhortació als grecs* en què es proposa la conversió dels pagans a la nova fe a partir de la comparació dels modes de vida pagans i l'excel·lència moral del cristianisme.

població de l'Imperi romà. El cristianisme no es redueix a una determinada visió del món, sinó que és sobretot una obertura a una vida sobrenatural que impregna la natura humana des d'allò més pregon d'ella i la transforma. L'home està essencialment ordenat a una finalitat transcendent. És per això que els primers autors cristians mostren una forta influència del pensament grec, tot intentant superar-lo. Fins al punt que la *paideia* grega és transformada en un nou model educatiu que, a partir d'ara, s'anomenarà *paideia Christi*. El valor suprem d'aquesta educació és Déu mateix.²⁴

A tall de conclusió

Al llarg de l'hel·lenisme, com s'ha vist en aquest recorregut, es viu un moment d'expansió i de barreja cultural. Davant la desorientació que experimenta l'individu, la filosofia pretén ser una resposta al sentit de l'existència i es configura com un camí de salvació. Així, se centra en l'individu i en llur possibilitat d'assolir la felicitat. S'abandona l'especulació metafísica i els corrents que s'inauguren es preocupen per l'ètica. Actualment, en què també es viu un moment similar, la desorientació davant la globalització i el xoc de civilitzacions, ha proliferat un tipus de literatura d'autoajuda i d'autoconeixement que ofereix respostes a qüestions pràctiques. De fet, en l'educació i la pedagogia, també en els nostres dies davant la crisi de valors, ha pres molta importància l'educació moral.

Un altre dels trets comuns que suposa un pont entre l'hel·lenisme i l'actualitat és l'individualisme. S'ha afirmat molts cops que l'hel·lenisme fou una època de decadència en el pensament. Això s'ha asseverat després de comparar-ho amb els filòsofs de la Grècia clàssica —sobretot amb Plató i Aristòtil. Podem cloure que, malgrat que s'abandoni l'especulació metafísica, la filosofia és diferent perquè ha de respondre a les demandes del ciutadà planer. Potser això explica l'èxit de l'estoïcisme i, posteriorment, del cristianisme a l'Imperi romà. L'escatologia cristiana ofería una solució al sentit de l'existència. Si bé el cristianisme apareix, en un principi, força hel·lenitzat, val a dir que entre la tradició hel·lènica i aquest s'estableixen marcades diferències. Mentre que les filosofies de l'hel·lenisme són principalment materialistes i immanentistes, no així el Déu cristià, que és essencialment transcendent i incorpori. Per això els primers autors de la patristica es trobaren més afins a l'idealisme platònic que al realisme aristotèlic, del qual, al cap i a la

24. C. VILANOU, «Paideia griega y antropología cristiana: la *Paideia Christi*», *Actas del IV Congreso Internacional de la S. I. T. A.*, vol. III, ed. a cura d'A. Lobato, Còrdova, Publicaciones de la Obra Social y Cultural CAJASUR, 1999, p. 2157-2163.

fi, havien sorgit els materialistes hel·lènics.²⁵ Per ventura bona part de l'obra d'Orígenes d'Alexandria se centra a superar el materialisme dels gnòstics, tot espiritualitzant el Déu cristià.

Un altre punt de diferència entre el concepte de *paideia* grega i el de la *paideia* cristocèntrica és que mentre la primera es basa en una antropologia de caràcter optimista, el que s'ha anomenat *kalokagathia* —l'harmonia de la bellesa i la bondat—, la segona se sustenta en la doctrina del pecat original. Per altra banda, la felicitat estoica es pot aconseguir en l'existència terrenal, mentre que en el cristianisme s'assoleix més enllà de la mort, en la resurrecció. També en la concepció del temps floreixen discrepàncies, perquè mentre que per a la filosofia hel·lènica el temps és circular, el temps cristià suposa una continuïtat lineal, on hi ha un principi —la Creació del món exposada en el *Gènesi* de l'Antic Testament— i un final —el Judici Final—. Malgrat les divergències, el cristianisme primitiu beu de les fonts hel·lèniques, fins al punt que l'hel·lenisme esdevé en condició de possibilitat del cristianisme.

Al marge del cristianisme, durant l'hel·lenisme s'originen moltes idees que perduren actualment. Bona part dels ecologistes es podrien declarar hereus de la proposta cínica o estoica de seguir una vida segons la natura. Així mateix, moltes de les propostes filosòfiques d'avantguarda tenen la propensió d'obviar la metafísica —sobretot des que Kant qüestionés l'estatus científic d'aquesta disciplina. Aquesta tendència s'inaugura en l'hel·lenisme, de tal faisó que actualment molts cops la filosofia és més propera a la sociologia i a l'ètica que a l'especulació metafísica.

25. De fet, Aristòtil no serà incorporat definitivament al cristianisme fins al segle XII, amb la síntesi escolàstica de sant Tomàs. És coneguda la controvèrsia que es generà durant l'edat mitjana a la Universitat de París sobre si el pensament aristotèlic era heretge i per tant incompatible amb els supòsits del pensament cristià. La dualitat ontològica que defensa el platonisme era més afí amb les Sagrades Escripures que el monisme ontològic d'Aristòtil. Sant Agustí adaptà aquesta dualitat a la teologia cristiana, tot anomenant el món intel·ligible «Ciutat de Déu».